

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882

Cilt | Volume: 3

Sayı | Issue: 1

Haziran | June 2021

Erken Dönemde Şîa-Mu'tezile Etkileşiminin Tarihi Seyri

Historical Course of Shia-Mu'tazila Interaction in the Early Period

Hasan Basri Demirer

Doktora Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doctoral Student, Izmir Katip Celebi University Social Sciences Institute

İzmir/Turkey

hasanbasridemirer@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-3411-0465>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

* Bu makale, 2018 yılında Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Hicrî III. Asır'da Mu'tezile-Şîa Etkileşimi" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. (This article is based on our master thesis titled "Mu'tazila-Shia Interaction in the Hijri Third Century" which we presented on 2018 at the Hitit University)

Geliş Tarihi | Date Received: 21.12.2020

Kabul Tarihi | Date Accepted: 03.05.2021

Yayın Tarihi | Date Published: 30.06.2021

DOI: <https://doi.org/10.48203/siader.844184>

Atıf | Citation: Demirer, Hasan Basri. "Erken Dönemde Şîa-Mu'tezile Etkileşiminin Tarihi Seyri".

Turkish Journal of Shiite Studies 3/1 (Haziran 2021): 75-92. doi: 10.48203/siader.844184

İntihal: Bu makale, *ithenticate* yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. **Plagiarism:** This article has been scanned by *ithenticate*. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> **mailto:** turkishshiitestudies@gmail.com

Abstract

Shia and Mu'tazila are two of the first sectarian formations appearing in the history of Islamic thought. Mu'tazila took over with his appeal to reason and philosophy in explaining religious issues, Shia came to the fore with the view of imamate. The region in which these two sects emerged and their first formation period show a certain parallelism. In this context, it can be said that Mu'tazila and Shia emerged at the beginning of the second century AH and they have been in interaction since that period. In this study, firstly, it is tried to put forward that mostly Mu'tazila affected the other, and Shia was the influenced party, also the claim that Shia was not affected by Mu'tazila is examined. Then, the relationship established in the period from the emergence of Mu'tazila to the adoption of the usuli thought by Shia, is tried to be put forward by considering the historical process. The attempts of Shia to rationalize the ideas concerning the twelfth imam's ghaybah/occultation, in particular, were effective in her intellectual convergence with Mu'tazila. The process of rationalization, which started with the initiatives of Abu Sahl Nawbakhti and Ibn Qıbbe, continued with Shi'ite scholars such as Ibn Cüneyd and Ibn Abi Akil, with Sheikh Müfid, the intellectual institutionalization was completed and usuli thought was formed. The Mu'tazilite ideas adopted by Sheikh Müfid were continued by his students Sherif Murtada and Sheikh Tusi.

Keywords: History of Islamic Sects, Shia, Mu'tazila, Creed, Politics.

Öz

Şîa ve Mu'tezile, İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan ilk mezhebî oluşumlardandır. Mu'tezile, itikadî meselelerin izahında akla ve felsefeye başvurmasıyla; Şîa ise imamet görüşü ile ön plana çıkmıştır. Söz konusu iki mezhebin ortaya çıktıkları bölge ile ilk teşekkül dönemleri belli ölçüde paralellik göstermektedir. Bu bağlamda Mu'tezile ve Şîa'nın hicrî ikinci asrın başlarında ortaya çıktıkları ve bu dönemden itibaren bir etkileşim halinde oldukları söylenebilir. Çalışmada ilk olarak, çoğunlukla Mu'tezile'nin etkileyen, Şîa'nın ise etkilenen tarafta olduğu ortaya konulmaya çalışılmış, Şîa'nın Mu'tezile'den etkilenmediği iddiası incelenmiştir. Ardından, Mu'tezile'nin ortaya çıkışı ile başlayıp, Şîa'nın usûlî düşüncüyü benimsediği döneme kadar geçen sürede kurulan ilişki, tarihî süreç gözetilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şîa'nın özellikle on ikinci imamın gaybetine ilişkin fikirleri rasyonalize etme teşebbüsleri, Mu'tezile ile fikrî yakınlaşmasında etkili olmuştur. Ebû Sehl Nevbahtî ve İbn Kıbbe'nin girişimleri ile başlayan akfleşme süreci, İbn Cüneyd ve İbn Ebî Akîl gibi şîfî alimlerle devam etmiş, Şeyh Müfid ile birlikte fikrî kurumsallaşma tamamlanarak usûlî düşünce teşekkül etmiştir. Şeyh Müfid'in benimsediği Mu'tezilî fikirler, öğrencileri Şerif Murtaza ve Şeyh Tusi tarafından devam ettirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Şîa, Mu'tezile, İtikad, Siyaset.

Giriş

Hız. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan hilafet tartışmalarının, aynı zamanda İslam düşünce tarihindeki ilk ihtilaflar olduğu söylenebilir. Müslümanlar arasındaki bu dinî/siyasî ayrışmalar, zaman içerisinde mezheplerin oluşumunda etkili olmuştur. Özellikle Hız. Peygamber'den sonra hilafetin Hız. Ali'nin hakkı olduğunu savunan bir grup zamanla imamet konusunu özgün görüşü haline getirmiş, günümüzde hala varlığını devam ettiren Şîilik mezhebini oluşturmuştur. Zaman içerisinde belli evrelerden geçen Şîa; Zeydiyye, İsmailiyye ve İmamiyye şeklinde fırkalara ayrılmıştır. Öte yandan, hicrî ikinci asrın başlarında yaygınlaşan tercüme faaliyetleri ile İslam dünyası felsefe ile tanışmış, bunun sonucunda da akli ön plana

çıkaran, hatta zaman içerisinde aklı, nasların da üzerinde gören bir mezhep olan Mu'tezile teşekkül etmiştir. Şîa'nın Mu'tezile ile etkileşiminin tarihî seyrinin incelendiği bu çalışmada, Mu'tezile ve Şîa'nın mümkün olduğunca erken dönemde var olan ilişki ve etkileşimlerine yer verilmiş, etkileşimin Şîa'nın dönüşümünde oynadığı rol tespit edilmeye çalışılmıştır.

Hicrî ikinci asrın başlarında Vâsıl b. Ata'nın (öl. 131/748) önderliğinde Basra'da ortaya çıkan Mu'tezile mezhebi, büyük ölçüde Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (öl. 235/850) tarafından sistematize edilmiştir. Efdaliyyet tartışmalarında mezhep içinde farklı bir görüş benimseyen Bişr b. Mu'temir (öl. 210/825), Bağdat'ta farklı bir ekolün oluşumuna öncülük ederek Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat ekolü şeklinde ikiye ayrılmasına neden olmuştur. Mu'tezile'nin özellikle Bağdat ekolü, imamete ilişkin fikirlerinde, Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'den sonraki en efdal kişi olduğunu ve imameti hak ettiğini ileri sürerek Şîa'ya yakınlaşmıştır. Bağdat ekolünün bu konudaki çabasının, dönemin siyasî şartları da göz önüne alındığında iktidarın fikirlerine meyiletme neticesinde oluştuğu da söylenebilir.

Şîa'nın erken dönemde benimsediği yönteme bakıldığında onlar, naslardan ve imamaların sözlerinden beslenen bir mezhep iken, hicrî üçüncü asırdan itibaren özellikle Hasan b. Musa en-Nevbahtî (öl. 310/922), Ebû Sehl İsmail b. Ali en-Nevbahtî (öl. 311/923) ve İbn Kıbbe'nin (öl. 310/922?) Mu'tezile ile etkileşimleri neticesinde, gaybete ilişkin eleştirilere cevap vermede akli yaklaşımları benimsemiştir. Onların bu girişimi, devam eden süreçte Şîî kelamcılar, Şeyh Müfid (öl. 413/1022) ve Şerif Murtaza (öl. 436/1044) gibi isimler tarafından devam ettirilerek, mezhep, ahbârî ve usûlî şeklinde farklılaşmıştır. Şeyh Müfid'in sistemleştirdiği kabul edilen usûlî düşüncenin, akli önemseyen ve fikrî/itikadî yönden Mu'tezile ile önemli benzerliklere sahip olan bir yapıya sahip olduğu ifade edilmelidir.

1. Etkileşimdeki Hakim Unsura Dair Spekülasyonlar

Çalışmanın iki öznesi konumunda olan Mu'tezile ve Şîa, tarihî süreçte; coğrafi, dinî, siyasî ve kültürel bakımdan birçok etkileşim yaşamıştır. Erken dönemlerden modern zamanlara kadar İslam araştırmalarında etkili olan birçok tarihî şahsiyet, Mu'tezile ile Şîa arasındaki etkileşim hususunda görüş beyan etmişlerdir. Bu hususta Mu'tezile'nin etkileyen tarafta olduğuna işaret eden birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

Eş'ari (öl. 324/936) *Makâlât'*nda Şîî fırkaları ele alırken birçok yerde onların görüşlerini Mu'tezile'den aldıklarını ifade etmiştir.¹ Benzer şekilde Şehristânî (öl. 548/1153), Şîa'nın usulde Mu'tezile'ye (el-Adliyye) tabi olduğunu belirtmiştir.² Zühdfî Cârullah da, acem topraklarında yaşayan Şîîlerin büyük çoğunluğunun Mu'tezilî olduğunu ileri sürmüştür.³ Çağdaş araştırmalarda da yukarıdaki rivayetlere paralel

¹ Eş'ari, Ebu'l-Hasen, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfî'l-Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye, 1950), 105-116.

² Şehristânî, Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faur (Beyrut: Daru'l-Marife, 1993), 202.

³ Zühdfî Cârullah, *el-Mu'tezile* (Beyrut: el-Ehliyyetu li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1974), 206-207.

bilgilere rastlanmıştır. Iraklı Şîilerin büyük çoğunluğunun, Hindistan, Şam, Fars ve Yemen'deki Zeydîlerin usûlde Mu'tezilî olduğu ifade edilmiştir.⁴ İslamî ilimler üzerine önemli çalışmaları olan oryantalist Ignaz Goldziher, Şîa'nın en bilinen gruplarının büyük ölçüde Mu'tezile'ye yakın olduğunu ifade etmiştir. Zira ona göre Şîî âlimler, öğretilerini izah ederken Mu'tezile'nin fikirlerinden faydalanmışlar ve kendilerine, Mu'tezile'nin en temel prensiplerinden olan adl ilkesi ile ilişkilendirerek, *el-Adliyye* demişlerdir. Ayrıca Şîilerin en temel eserlerini -Mu'tezile'de olduğu gibi- tevhid ve adalet şeklinde bölümlere ayırmaları da Mu'tezile'den etkilendiklerinin bir göstergesidir.⁵ Goldziher gibi Adam Mez de, kitabında, Şîa'nın akaid ile ilgili meselelerde Mu'tezile'nin varisi olduğunu ifade ederek,⁶ aralarındaki etkileşimin nasıl geliştiğini ve ne boyutta olduğunu incelemiştir. Bir başka müsteşrik W. Madelung'un da ifadesine göre, Şîa, Nevbahtîlerden itibaren Mu'tezile'nin itikadî yaklaşımlarından önemli ölçüde etkilenmiştir.⁷ Son dönemlerde bu konuda yapılan bir çalışmada da, Mu'tezile'nin İmamiyye Şîasının akaidinden bir şey almadığı ifade edilmiştir.⁸

Diğer taraftan, Şîa'nın Mu'tezile'den etkilendiği iddiası hakkında birçok görüş olmasına rağmen, başta Şeyh Müfîd olmak üzere⁹ Şîî kelimcilerin büyük çoğunluğu bu görüşü benimsememekte, hatta Mu'tezile'nin Şîa'dan etkilendiğini iddia etmektedir.¹⁰ Şîîler, Vâsıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd'in (öl. 144/761) i'tizâle dair görüşlerini Ebû Haşim'den (öl. 98/716-17) alması, onun da İbnü'l-Hanefiyye'nin (öl.81/700) oğlu, Hz. Ali'nin de torunu olması dolayısıyla,¹¹ Mu'tezile'nin fikirlerinin Hz. Ali'ye dayandığını ileri sürmekte ve onların kendilerinden etkilendiği iddiasına Hz. Ali'ye uzanan bu halkayı delil göstermektedir.¹²

Yukarıda da ifade edildiği üzere Şîa'nın Mu'tezile'den etkilenmiş olması fikrine en çok itiraz edenlerin başında hiç şüphesiz Şeyh Müfîd gelmektedir.¹³ Aslında Müfîd, fıkıh ve imamet bahsi dışındaki diğer kelimâ meselelerin çoğunluğunda Mu'tezilî bir yaklaşıma sahip olmasına rağmen,¹⁴ Şîa'nın Mu'tezile'den etkilenmeyen müstakil bir

⁴ Cemâleddin el-Kasimî, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1979), 56.

⁵ Ignaz Goldziher, *İslam'da Fıkıh ve Akaid*, çev. İlhan Başgöz, (Ankara: Ardiç Yayınları, 2004), 265-266; Ayrıca bkz. Aişe Yusuf el-Menâî, *Usûlü'l-Akide Beyne'l-Mu'tezile ve's-Şîati'l-İmâmiyye* (Doha: Daru's-Sekâfe, 1996), 217.

⁶ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 81.

⁷ Wilferd Madelung, "Imamism and Mu'tazilite Theology", *Le Shi'isme Imamite* (Paris: Presses Universitaires de France, 1970), 16-17; Bkz. Hulûsi Arslan, *İslam Düşünce Geleneğinde Şîa-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif el-Murtaza Örneği)* (İstanbul: Endülüs Yayınevi, 2017), 16.

⁸ Abdülâtilaf b. Abdülkadir el-Hıfzî, *Te'sîru'l-Mu'tezile fi'l-Havâric ve's-Şîa esbabuhu ve mezahiruhu* (Cidde: Dâru'l-Endelüsü'l-Hudarâ, 2000), 467.

⁹ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-Makâlât*, thk. Şeyh İbrahim el-Ensârî (Beyrut: Musannefâtü's-Şeyh Müfîd, 1993), 34-38; Halil İbrahim Bulut, *Şîa'da Usûlîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfîd* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 229.

¹⁰ Abdullah en-Nî'me, *Felâsifetü's-Şîa hayâtühüm ve ârâuhum* (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1987), 41-43.

¹¹ Ahmed b. Yahya İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Thk. Susanna Diwald-Wilzer (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1960), 7.

¹² Arslan, *İslam Düşünce Geleneğinde Şîa-Mu'tezile Etkileşimi*, 18.

¹³ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-Makâlât*, 39.

¹⁴ Ayrıntılı Bilgi için Bkz. Şeyh Müfîd, *Tashîhu İ'tikâdâtü'l-İmamiyye*, thk. Hüseyin Dergâhî, (Beyrut: Musannefâtü's-Şeyh Müfîd, 1993); Şeyh Müfîd, bir mesele hem akıl hem de nakil ile çözülebilir olduğunda tıpkı Mu'tezile gibi akli tercih etmiş, nakli ise ancak akli destekleyecek bir unsur olarak zikretmiştir.

mezhep olduğunu söylemiştir.¹⁵ Onun bu tavrı, kendi perspektifinden bakıldığında anlaşılabilir gözükmektedir. Nitekim aksi durumda Şîa, Mu'tezile'ye kendini eklememiş olmalıdır ki, bu durumda özgünlüğünü kaybetmekte ve varlığını devam ettirebilmesi güçleşmektedir. Müfîd'in Şîa ile Mu'tezile arasındaki farklılıkları ortaya koyabilmek adına yazdığı *el-Hikâyât fi Muhâlefâti'l-Mu'tezile ve beyne's-Şîati'l-İmâmiyye* adlı eseri bu bağlamda zikredilebilir.¹⁶ Ayrıca Müfîd'in Mu'tezile ve Şîa arasına kesin bir hat çizdiği de ifade edilmelidir.¹⁷ Müfîd'e göre Şîiliğin esasını imamet meselesi, itizâlin esasını ise *el-menzile beyne'l-menziletayn* fikri oluşturmaktadır. Buna göre bir kimse Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin imam olması gerektiğini kabul etse ve Hz. Ali'yi dost görse, bu kimse Mu'tezile'nin el-menzile görüşünün dışındaki diğer bütün görüşlerini alsa bile Şîî'dir; aynı şekilde bir kimse Mu'tezile'nin *el-menzile beyne'l-menziletayn* görüşünü benimsese ve bununla birlikte Şîiliğin imamet meselesi dışındaki diğer görüşlerini de kabul etse o kimse Mu'tezilî'dir.¹⁸

Abbasî iktidarında Mütevekkil'in hilafete gelmesiyle, Mu'tezile'nin iktidardan uzaklaştırılma politikası, mezhebin önemli ölçüde taraftar kaybetmesine neden olmuştur. Mezhebini terk ederek Şîî düşünceyi benimseyen de çok sayıda isim vardır. Muhammed b. Abdullah b. Mümellek,¹⁹ Hasan b. Musa en-Nevbahtî,²⁰ Abdurrahman b. Kıbbe,²¹ Ebu'l-Hasan b. Bişr²² gibi isimler bunlardan bazılarıdır.²³ Bu isimlerden bazılarının tarihî süreçte Mu'tezilî fikirleri kullanarak Şîa'nın gaybet doktrinlerini izah etmede öncülük etmesi de söz konusu iki mezhep arasındaki ilişkinin boyutunu gözler önüne sermektedir.

Yukarıda ele alınan rivayetler genel olarak değerlendirildiğinde, büyük ölçüde Mu'tezile'nin etkileyen, Şîa'nın ise etkilenen taraf olduğu düşünülmektedir, ancak Şîa bunu belli gerekçelerle reddetmektedir. Bu durum, Şîa tarafından bakıldığında anlaşılabilir gözüksün de objektif olarak değerlendirildiğinde bu tavrın zorlama bir tavır olduğu söylenebilir. Nitekim olgusal/tarihî gerçekliği olan bir meselenin bu şekilde apolojik/savunmacı bir tavrı reddedilmesi bilimselliğe aykırı bir durumdur. Etkileşimde baskın tarafın kim olduğuna ilişkin düşünce ifade edildikten sonra, şimdi etkileşimin tarihî seyri incelenecektir.

Bununla beraber aklın nakle ihtiyaç duymasını kabul etmiş ancak akıldan mahrum bir imanın sağlam olamayacağını savunmuştur. Şeyh Müfîd'in, Mu'tezile'nin metodolojisini benimsemenin yanında tevhid ve adalete ilişkin kelâmî tartışmalarda da Mu'tezilî fikirleri kabul ettiği bilinmektedir. Bkz. Bulut, *Şîa'da Usûlîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfîd*, 222-223.

¹⁵ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-Makâlât*, 34-38.

¹⁶ Bulut, *Şîa'da Usûlîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfîd*, 229-230.

¹⁷ Madelung, *Imamism and Mu'tazilite Theology*, 24.

¹⁸ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-Makâlât*, 38.

¹⁹ İbn Nedîm, *Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1994), 252.

²⁰ İbn Nedîm, *Fihrist*, 251.

²¹ İbn Nedîm, *Fihrist*, 250.

²² İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 257.

²³ Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 229.

2. Erken Dönemde Şîa-Mu'tezile İlişkisi

Mu'tezile'nin kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Ata'nın, Medine'de bulunduğu sırada katıldığı ders halkalarında Hz. Ali'nin torunu Ebû Haşim'den dersler aldığı rivayet edilmiştir.²⁴ Bu yönü ile bazı Mu'tezilîler, onun i'tizâle dair fikirlerini Ebû Haşim'den ve dolayısıyla İbnü'l-Hanefiyye'den aldığını söyleyerek Mu'tezile'nin esaslarının Hz. Ali üzerinden Hz. Peygamber'e dayandığını iddia etmişlerdir.²⁵ Bu bağlamda İbn Murtaza (öl. 840/1437), Hz. Ali'yi Mu'tezile'nin birinci tabakasından saymaktadır.²⁶ Buna benzer bir görüş de Kadî Abdulcebbar'ın (öl. 415/1025) Tabakât'ında geçmektedir.²⁷ Mu'tezilîlerin ortaya koymuş oldukları bu tavır, mezheplerine meşruiyet kazandırmak maksadı ile olsa gerektir. Nitekim yukarıda ifade edildiği şekliyle Vâsıl'ın Ebû Haşim'den ders almış olması tarihi açıdan mümkün gözükmemektedir.²⁸ Söz konusu iddia ile Mu'tezile'nin, hem kendini en eski mezhep hüviyetine büründürüp hem de Ehl-i Beyt'in kendinden olduğunu göstermeyi hedeflediği söylenebilir. Yukarıda yer verilen rivayet, erken dönemde iki mezhep arasında var olduğu düşünülen etkileşimin boyutlarını anlayabilmek için aktarılmıştır.

Erken dönemde Mu'tezile Şîa irtibatına örnek teşkil edebilecek bir husus, ilk Mu'tezilîlerin, Abbasîler iktidara geldikten sonra, hilafet ortaklığından uzaklaştırılmak gayesiyle dışlanan Alioğullarını sahiplenmeleri ve onlara destek çıkmalarıdır. Nitekim Emevîlerin son döneminde, Abdullah b. Hasan'ın (öl. 145/762) oğulları Muhammed en-Nefsüzzekiyye (öl. 145/762) ve İbrahim'e (öl. 146/763) biat edilmesi hususunda dönemin Mu'tezilîleri Haşimoğulları ile ittifak kurmuş, Abbasîler iktidar olunca da onlara muhalefet etmek için Zeydiyye'ye katılmışlardır.²⁹ Ayrıca Nefsüzzekiyye isyanında, dönemin halifesi Mansur (öl. 158/775), Basra'ya gelişinde kendisini karşılayanlar arasında olan ilk Mu'tezilîlerden Amr b. Ubeyd'e Nefsüzzekiyye'nin Basra'da olup olmadığını sormuş o da Mansur'u yanıltmak suretiyle, Nefsüzzekiyye'yi korumuştur.³⁰ Bu rivayet de erken dönemde söz konusu iki mezhep arasındaki ilişkinin anlaşılması açısından önemlidir. Yine söz konusu iki mezhebin ilk temsilcilerinden Amr b. Ubeyd ile Hişam b. Hakem'in (öl. 179/795) aralarında geçtiği rivayet edilen diyaloglar,³¹ Mu'tezile ve Şîa'nın hicrî ikinci asırdaki irtibatını göstermesi bakımından önemlidir.

²⁴ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa* (Beyrut: 1995), 1/23.

²⁵ İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 7; Ahmed Şevki İbrahim el-Amerrecî, *el-Mu'tezile fî Bağdâd ve eseruhum fi'l-hayati'l-fikriyye ve's-siyasiyye* (Kahire: Mektebetü Madbûlî, 2000), 28.

²⁶ İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 7.

²⁷ Kadî Abdulcebbar, *Fadlu'l-İ'tizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid (Tunus: 1974), 13-14.

²⁸ Krş. Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar* (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 83-84.

²⁹ Cemil Hakyemez, *Bişr b. Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdat Ekolünün Doğuşu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 66; Bu konuda değerlendirme için ayrıca bkz. Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 103 vd.

³⁰ Mazlum Uyar, "Gaybet Sonrası Şii Kelamın Teşekkülü ve Mu'tezile", *İslamiyat Dergisi*, 2/3, (Temmuz 1999), 173.

³¹ Bkz. Şerif Murtaza, *Emali'l-Murtaza Ğuraru'l-Fevâid ve Duraru'l-Kalaid*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Daru İhyai Kütübü'l-Arabiyye, y.y., 1954), 176-177.

Zikredilen rivayetler göz önüne alındığında, Mu'tezilî ve Şîî mütekellimler arasındaki ilişki, hicrî ikinci asrın başlarına kadar götürülebilir. Her ne kadar bu dönemde söz konusu iki mezhebin henüz kurumsallaşmadığı bilinse de, yukarıda ismi geçen şahısların kendi mezheplerinin oluşumunda etkin rol oynadıkları bilinmektedir. Bu sebeple söz konusu kişiler üzerinden yapılan değerlendirmede, aynı zamanda mezheplerinin de kastedildiği belirtilmelidir. Ayrıca, bu iki mezhep arasındaki etkileşimin Vâsıl ile başladığı ve bu dönemden itibaren Rafıza'nın itikada dair konularda Mu'tezile'nin etkisinde kaldığı rivayet edilmiş³² olsa da bu durumun bir iddia düzeyinde olduğu da ifade edilmelidir.

Mu'tezile'nin Basra-Bağdat farklılaşmasındaki en temel görüş ayrılığının imamet meselesi hakkında olduğu bilinmektedir. Bağdat ekolünün kurucusu kabul edilen Bişr b. Mu'temir'in Ali taraftarı bir politika izlediği bilinmektedir.³³ O, bir şiirinde, hakem olayında haklı olanın Hz. Ali olduğunu söylediği için, dönemin halifesi Harun Reşid (öl. 193/809) tarafından Şîî olduğu iddiasıyla tutuklanmış,³⁴ bir süre sonra siyasî çıkarlar nedeniyle serbest bırakılmıştır. Bu süreçte Harun Reşid, Şîîlerle yakınlaşma politikası izlemeye başlamıştır.³⁵ Mu'tezile'nin Basra-Bağdat farklılaşmasının da Harun Reşid'in hilafeti dönemine tekabül ettiği düşünülmektedir.³⁶ Harun Reşid'in hilafetinin sonlarına doğru izlemeye başladığı Şîî eğilimli politikalar, Me'mun (öl. 218/833) dönemine kadar devam etmiş, Me'mun'un iktidarında Bağdat'ta Şîîler oldukça güçlenmiştir.³⁷ Şîîlerin güçlü olduğu bu sürecin, Bişr b. Mu'temir'i ve onu takip eden mensuplarını Basra Mu'tezilesinden ayırdığı ifade edilmişse de³⁸ söz konusu ayrılığın daha önce gerçekleşmiş olabileceği de ayrıca belirtilmelidir. Bu ayrılık, temelde Bişr'in imamete ilişkin görüşleri sebebiyle gerçekleşmiştir. Bağdat Mu'tezilesinin temsilcisi olan bazı mütekellimlerin, Şîa ile olan etkileşiminin boyutlarını anlamak için zikredebileceğimiz bir rivayet de onların kendini Şîa taraftarı şeklindeki isimlendirmeleridir.³⁹

Erken dönemde Hişam b. Hakem, İbnü'r-Ravendî (öl. 301/913-14) gibi isimlerin teşbih, tecsim vb. fikirlerini savunan Şîî ahbarî ekol, Muhammed Mehdî'nin gaybetinden sonra da bu tavrı bir süre devam ettirmiş ve bu onları imamet ve ilgili

³² Bkz. Osman Demir, "Bağdat Mu'tezile Kelamcıları ve Dönemin Fikrî ve Siyasî Yapılanmasına Olan Etkileri", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selam) Uluslararası Sempozyum* (İstanbul: 2008), 206.

³³ Mehmet Ümit, *Hicri Üçüncü Asırda Şîî-Mu'tezilî İmamet Tartışmaları ve İskâfî'nin Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), s. 51-52; Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 100-101.

³⁴ İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 52; Arthur Stanley Tritton, *İslam Kelamı*, çev. Mehmet Dağ (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 97; Ümit, *Hicri Üçüncü Asırda Şîî-Mu'tezilî İmamet Tartışmaları ve İskâfî'nin Yeri*, 52.

³⁵ Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezilizmin İktidar Mücadelesi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 236.

³⁶ Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı (Ankara: Sarkaç Yayınları, 4. Bsk. t.y.), 304.

³⁷ Hatice K. Arpağuş, "Bağdat Mu'tezile Ekolü: Ka'bî Örneği", *Uluslararası İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selam) Uluslararası Sempozyum* (İstanbul: 2008), s. 158.

³⁸ Demir, "Bağdat Mu'tezile Kelamcıları ve Dönemin Fikrî ve Siyasî Yapılanmasına Olan Etkileri", 202.

³⁹ Ebu'l-Huseyin Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Redd alâ İbni'r-Ravendiyyi'l-Mülhid*, thk. H. S. Nyberg Beyrut: Mektebetü Dari'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1993), 100-101; Ayrıca Bkz. Ebu'l-Huseyin Hayyât, *el-İntisar: Mu'tezile Müdafası*, çev. Yüksel Macit, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 127.

meselelerin dışındaki birçok konuda etkilemiştir. Ancak, Şîî itikadî düşüncesi de bu süreçte ciddi değişiklikler göstermiştir. Özellikle imamet ile ilgili mevzularda Şîî düşüncesi ile bir takım benzerlikler gösteren Bağdat Mu'tezilîleri, tarihi süreç içerisinde Şîîleri etkilemiş ve onların etkisi ile Şîa, erken dönemde benimsediği antropomorfit fikirlerini nefyetmiştir.⁴⁰

Erken dönemde Şîa'nın itikadına yapılan en ciddi eleştirilerden biri Hayyât'ın (öl. 300/913) *Kitâbu'l-İntisâr* adlı eserindedir. Hicrî III. asrın sonlarına doğru yazdığı tahmin edilen bu eserde Hayyât, erken dönem Şîî alimlerin; Allah'ın vücudunun olduğunu, hareket edip dinlendiğini, ilminin hâdis olduğunu ve değişebilirliğini ifade ettikleri görüşlerine yer vermiş ve kendi cephesinden bakıldığında küfre varan görüşlerini bir liste halinde zikretmiştir. O, bu ilk dönem Şîîlerinin akıl eksenli kelamı da pek sevmediklerini belirtmektedir.⁴¹ Hayyât'ın eserinde değindiği önemli noktalardan biri de; ilk dönemde ortaya çıkan bu aklî temelli kelamı sevmeyen Şîîlerin, küfrü yaratanın Allah olduğuna ve kötülüğü de Allah'ın yarattığına inandıklarını belirtmesidir. Zira Mu'tezile bu hususta Şîa'dan farklı olarak iyiyi yaratanın Allah, kötülüğü yaratanın ise insan olduğu düşüncesini benimsemiştir. Daha sonraki dönemde Şîa'nın bu konudaki düşüncesi de değişmiş ve Mu'tezilî düşünceye kaymıştır.⁴²

3. Gaybet Sonrası Dönemde Şîa-Mu'tezile İlişkisi

Şîa'nın on birinci imamı Hasan el-Askerî'nin (öl. 260/874) vefatından sonra oğlunun olup olmadığı belirsizliğinden dolayı imamın kim olacağı hususunda Nevbahtî'ye göre on dört⁴³ Mes'ûdî'ye (öl. 345/956) göre ise yirmi farklı grup ortaya çıkmış⁴⁴ ve bunlardan kimi Hasan el-Askerî'nin ölmediğini, geçici bir süre için gaybete girdiğini ve mehdî olarak ortaya çıkacağını iddia etmiş, kimi ise onun öldüğünü kabul ettiği halde tekrar mehdî olarak döneceğini ileri sürmüştür. Şîî düşüncenin Mu'tezilî düşünce ile etkileşiminin boyutlarının artması da bu döneme tekabül eder.⁴⁵ Nitekim gaybet sonrası ortaya çıkan bu tartışmalı ortamdan en çok Şîa'nın kurumsal yapısı etkilenmiş olup, dönemin Şîî alimleri, kendi akidelerini de muhafaza etmek suretiyle bu dönemde Mu'tezile'nin akılcı metodundan faydalanarak aklî temelli kelam anlayışını benimsemişlerdir. Bu durumun onları, habere dayalı çözüm üreten mezhep görünümünden, aklî esasları da dikkate alan bir mezhep haline dönüştürdüğü söylenebilir.

⁴⁰ Kamil Mustafa Şeybî, *el-Fikru's-Şîî ve'n-Nezâ'atu's-Sufiyye* (Bağdat: Mektebetu'n-Nehda, 1966), 29.

⁴¹ Bkz. Ebu'l-Huseyin Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Redd alâ İbni'r-Ravendiyyi'l-Mülhid*, thk. H. S. Nyberg Beyrut: Mektebetü Dari'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1993), 4-6.

⁴² İbn Babeveyh el-Kummî Şeyh Saduk, *Risaletu'l-İ'tikadâtî'l-İmamiyye* (Şîî-İmamiyye'nin İnanç Esasları) çev. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978), 32.

⁴³ Kummî/Nevbahtî, *Şîî Fırkalar, Kitabu'l-Makâlât ve'l-Firâk, Fırâku's-Şîa*, çev. Hasan Onat vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 241.

⁴⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: 1958), 346.

⁴⁵ Jassim M. Hussain, *The Occultation of the Twelfth Imam (A Historical Background)* (London: Muhammadi Trust, 1982), 145.

Şîa'nın akli esas alan yaklaşımı, toplumda gaybet meselesi hakkında ortaya çıkan belirsizlikleri gidermek maksadıyladır. Bu da göstermektedir ki Şîa'nın Mu'tezilî düşünceye yakınlık göstermesi ve o dönemde Mu'tezile'nin istidlal yöntemini kullanmaya başlaması ihtiyarî değil zarurîdir. Zira Şîa gaybet sonrası dönemde mevcut tutumunu devam ettirseydi birçok fırkaya bölünecek ve muhtemelen zamanla kaybolacaktı. İlerleyen dönemlerde Şîa'nın Mu'tezile'ye eklemleme faaliyetleri yoğun bir şekilde devam etmiş olup, Şîî alimler Mu'tezilî kelamcılarının ders halkalarına katılmaya başlamışlardır.⁴⁶

Şîa'nın gaybet doktrinini rasyonalize etmede Ebû Sehl İsmail b. Ali en-Nevbahtî (öl. 311/924) ve onun yeğeni Hasan b. Musa en-Nevbahtî (öl.300-310/912-922) ve İbn Kibbe er-Râzî önemli bir yere sahiptir. Mu'tezilîlerle yaptıkları tartışmalar neticesinde onların yaklaşım tarzlarından etkilenen bu isimler, gaybeti, imamet gerekliliği ve mantıksal neticesi saymış ve gaybetin yok olmak anlamına gelemeyeceğini açıklamaya çalışmışlardır.⁴⁷ Aşağıda bu isimlerin gaybet düşüncesine getirdikleri akli izahlara yer verilecektir.

Şîa'nın bahsi geçen ihtiyacını önemli ölçüde gidermeye çalışan Ebû Sehl en-Nevbahtî, mezhebinin gaybet doktrinini formüle etmede önemli bir konuma sahiptir. Onun, on ikinci imamın gaybetine ilişkin yaptığı akli izahlar, Şîa'nın gaybet hakkındaki fikirlerinin güçlenmesini sağlamıştır. Ebû Sehl, gaybetten yaklaşık otuz yıl sonra, yani hicrî üçüncü asrın son dönemlerinde gaib imamın ölmediğini, alemde var olduğunu ve korkusundan dolayı gizli kaldığı sürenin uzamasında bir sakınca olmadığını, buna bağlı olarak da Allah'ın burhanının geçerliliğini yitirmeyeceğini iddia etmiştir.⁴⁸ Bu hususta o, Rumlar Müslümanları yenmek üzere iken, Şîîlerin artık gaib imamın hurûc etmesi gerektiği iddialarına karşı, Hz. Peygamber'in risalet kendisine verildikten sonra, peygamberliğini üç yıl boyunca sadece kendisine güvenen dostlarına söylediğini ve bunun ilahî emir doğrultusunda olduğunu ifade etmiştir. Tıpkı bunun gibi gaib imamın zuhurunun da Allah'ın emri ile olacağını ileri sürmüştür.⁴⁹

Ebû Sehl, gaybet konusunu makuliyet çerçevesinde izah ederken yine Hz. Peygamber'in hayatından örnekler kullanmıştır. Buna göre; Hz. Peygamber'in, ilk defa vahiy aldığı mağarada olması ve risaletinin uzun süre birçok kimse tarafından bilinmemesi peygamberliğine bir zarar vermemiştir. Benzer şekilde, nasıl ki bir imam dönemin hükümdarı tarafından hapse atıldığında imametinden bir şey kaybetmeyecekse; gaib imamın da bunun gibi korkusundan dolayı uzun süre gizlenmesi onun imamlığına zarar vermez.⁵⁰ Ebû Sehl'in bu yaklaşım tarzları, Şîa'nın o zamana kadarki genel kabulü olan rivayet eksenli algıdan farklı olarak, Mu'tezile'nin benimsediği akli yöntem ile ciddi ölçüde paralellik göstermektedir.

Gaybete ilişkin fikirlerin izahında akla başvuran isimlerden bir diğeri de İbn Kibbe er-Râzî'dir. Onun vefat tarihi bilinmemekle birlikte, yaşadığı dönemde imamet doktrinini savunmak için Mu'tezilî alimler; Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/915) ve Ebû'l-

⁴⁶ Uyar, *Gaybet Sonrası Şîî Kelamın Teşekkülü ve Mu'tezile*, 155.

⁴⁷ Cemil Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam* (İstanbul: İsam Yayınları, 2009), 219.

⁴⁸ Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, 171-172.

⁴⁹ Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, 171.

⁵⁰ Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, 172-173.

Kasım el-Belhî el-Ka'bî (öl. 319/931) ile yaptığı tartışmalar onun dördüncü asrın ilk dönemlerinde vefat etmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir.⁵¹

İbn Kibbe çeşitli örnekler getirmek suretiyle meseleyi aklen izah etme cihetine gitmiş ve gaybetin yokluk olmadığını, bir insanın bir yerden kaybolmak ile yok olmayacağını, imamın dostlarından değil düşmanlarından saklandığını ileri sürmüştür.⁵² O, Ebû Sehl gibi, gaybet tartışmalarının en yoğun olduğu hicrî üçüncü asrın son dönemlerinde meseleye getirmiş olduğu aklî izahlarla ön plana çıkmıştır. İbn Kibbe, imamet nazariyesinin sadece aklî değil aynı zamanda nassa dayalı bir konu olduğu hususundaki yaklaşımlarına bazı Zeydî kişiler tarafından eleştiri getirilmesine, Hz. Peygamber'den rivayet edilen "Ben size Kur'an'ı ve Ehl-i Beytimi bırakıyorum. Onlar benden sonra halifelerimdir" hadisini delil olarak getirmiş ve onları ilzam etmiştir.⁵³ Bir başka meselede İbn Kibbe, on birinci imam Hasan el-Asker'in oğlu Muhammed Mehdî'nin yaşının küçüklüğünden dolayı imamlığı nasıl yapacağı ile ilgili Şîa'ya eleştiri getiren bazı Zeydîler ile Mu'tezile'den olan Ebu'l-Kasım el-Belhî el-Ka'bî'ye cevaben, Hz. İsa'nın henüz beşikteyken ifade ettiği "*Ben Allah'ın kuluyum. Bana kitabı verdi ve beni Peygamber yaptı*"⁵⁴ şeklindeki ayeti delil olarak getirir.⁵⁵ Bu açıklamalar ve eğilimler Mu'tezilî temelli olup, İbn Kibbe de bu ekolün etkisinde kalmıştır. Bu sayede o, kendisine sorulan sorulara "pratik ve ustaca"⁵⁶ cevaplar vermiştir.

Gaybet fikri ile ilgili aklî izahlar çerçevesinde kalamî bir temel inşa etme çabasında olan Ebû Sehl ile İbn Kibbe'nin mücadelesi, Kum merkezli hadis rivayetlerinin önüne geçmede yeterli olamamıştır. Bu iki ismin Mu'tezilî yaklaşımlarını eleştirerek reddeden ve gelenek eksenli rivayeti esas alarak gaybeti izah etmeye çalışan Şîî alimlerin başında Küleynî (öl. 329/941) ve Şeyh Saduk (öl. 381/991) gelir.⁵⁷ Ehl-i Sünnet için Buharî (öl. 256/870) ne ifade ediyorsa Şîa için de Küleynî'nin yeri o nispettedir.⁵⁸ Onun gaybete ilişkin yaklaşımlarının sadece nas merkezli olması ve aklî izahları reddetmesi yaşadığı bölge ve dönem ile irtibatlandırılabilir. Nitekim o, hayatının büyük bir bölümünü Kum ve Rey'de geçirmiştir.⁵⁹ Özellikle Kum'un hadis inşâında kayda değer bir yeri olduğu bilinmektedir.⁶⁰ Küleynî, aynı zamanda Şîa'nın *Kütüb-i Erbaa*'sından biri olan *el-Kâfî*'nin müellifidir. Yaklaşık on altı bin hadisi muhteva eden bu eserdeki hadislerin çoğunluğu, Cafer Sadık ve diğer masum imamlara isnad edilmektedir.⁶¹ Şeyh Saduk'a gelince; o, Küleynî'ye nispetle onu kullanmaktan da geri

⁵¹ Hossein Modarressi, *Crisis and Consolidation in the Formative Period of Shi'ite Islam: Abu Ja'far Ibn Qiba Al-Razi and His Contribution to Imamite Shi'ite Thought* (Princeton: 1993), 117; Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, 131-132.

⁵² Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, 132.

⁵³ Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, 172-173.

⁵⁴ Meryem, 19/30.

⁵⁵ Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, 173.

⁵⁶ Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, 172.

⁵⁷ Farhad Daftary, *Şîî İslam Tarihi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım (İstanbul: Alfa Tarih, 2016), 94.

⁵⁸ Mustafa Öz, "Küleynî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/538.

⁵⁹ Öz "Küleynî", 538.

⁶⁰ Habip Demir, *Horasan'da Şîilik İran'da Şîiliğin Tarihsel Kökleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 106.

⁶¹ M. Cemal Sofuoğlu, "el-Kâfî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/148.

durmamıştır. Gaybet süresinin uzamasıyla o, hem içeriden hem de dışarıdan gelen eleştirilere karşı imamet gerekliliğini ve imamların masumiyetini akıl ile izah etmek zorunda kalmıştır.⁶² Ancak Küleynî'de buna benzer bir izah görmek çok da mümkün değildir. Bunun da sebebi Küleynî'nin Şeyh Saduk'tan yaklaşık elli yıl önce vefat etmiş olması ve muhtemelen o dönemde henüz gaybet ile ilgili eleştirilerin ciddi boyutlara ulaşmamış olmasıdır. Ayrıca Şeyh Saduk'un rasyonel fikirlerinde Ebû Sehl Nevbahtî ve İbn Kibbe'den etkilendiği ifade edilmelidir. Nitekim onun yaklaşım tarzları bu iki isimle neredeyse tamamen benzerlik göstermektedir.⁶³

Küleynî ile Şeyh Saduk arasındaki yaklaşım farklılıklarını anlamak için, onların Kur'an'ın tahrifine ilişkin bakışlarını da değerlendirmeye almak gerekir. Dönemin Şîi alimlerinin büyük bir kısmı Kur'an'ın tahrif edildiğine inanmaktadırlar. Küleynî de bunlardan biridir. Ancak Şeyh Saduk'a bakıldığında o, çoğunluğa rağmen Kur'an nüshasının tam/eksiksiz olduğunu ve onu yaratanın da koruyanın da Allah olduğunu kabul etmektedir.⁶⁴ Bu ifade, Saduk'un Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrini benimsediğini göstermektedir. Bu görüş aynı zamanda Mu'tezile'nin de benimsediği bir görüş olması dolayısıyla önemlidir. Saduk'un halku'l-Kur'an konusunda Mu'tezile'nin görüşünü ileri sürmesi, muhtemelen onlardan etkilenmesi sonucu olmuştur. Aslında Saduk da, Küleynî ve diğer bazı ahabî ekol temsilcileri gibi nas merkezli bir düşünce yapısına sahiptir. Ancak dönemin şartları ve özellikle imamet ve gaybete ilişkin soruları izah etmede nasların yetersiz kalması, onu akli kullanmaya mecbur bırakmıştır. Onun bu akılcı düşünceye meyli, öğrencisi Şeyh Müfîd tarafından derinleştirilmiş ve sistemli hale getirilmiştir. Bu bağlamda Şeyh Saduk'un konumunu belirlemek gerekirse; Küleynî ve Şeyh Müfîd dönemleri arasında yaşamış olması itibarıyla onun, iki uç arasında denge/köprü görevi gördüğü ve ahabî metottan usûlî metoda geçişte önemli bir rol üstlendiği söylenebilir.⁶⁵

Şeyh Saduk, usûlî düşüncenin ortaya çıkmasından önceki dönemde ahabî ekolün son temsilcilerinden kabul edilebilir. Onun vefatıyla rivayete dayalı düşünce sistemini devam ettirecek kimse kalmamış ve öğrencisi Şeyh Müfîd ile birlikte usûlîlik, yani toplumun sorularına cevap vermede akli esas alan bir sistem gelişmiştir. Şîa içinde gelişen bu usûlî düşüncenin temellerini Nevbahtîlerin ve İbn Kibbe'nin attığı söylenebilir.⁶⁶ Yine Müfîd öncesi dönemde, kadimeyn olarak bilinen İbn Cüneyd (öl. 381/991) ve İbn Ebî Akîl (öl. IV/X yy.) gibi Şîi isimler de usûlîliğin gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır.⁶⁷ Ancak usûlî düşüncenin sistemleşmesi Şeyh Müfîd ile gerçekleşmiştir. Onun Mu'tezilî görüşe paralel eserleri de bu bağlamda incelenmelidir. O, hocası Şeyh Saduk'un *Risaletü'l-İ'tikâdâtü'l-İmamiyye* adlı eserine düzeltme

⁶² Uyar, *Gaybet Sonrası Şîi Kelamın Teşekkülü ve Mu'tezile*, 165.

⁶³ Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam*, 174.

⁶⁴ Şeyh Saduk, *Risaletü'l-İ'tikâdâtü'l-İmamiyye*, 98.

⁶⁵ Uyar, *Gaybet Sonrası Şîi Kelamın Teşekkülü ve Mu'tezile*, 166.

⁶⁶ Bulut, *Şîa'da Usûlîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfîd*, 215.

⁶⁷ Mazlum Uyar, "İbnü'l-Cüneyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/6; Habib Kartaloğlu, *Şerif el-Murtaza (ö. 436/1044) ve Şîi Usûlî Gelenekteki Yeri* (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Sakarya 2016, 24.

niteliğinde, *Tashîhu İ'tikâdâtî'l-İmamiyye* adlı eseri kaleme almıştır.⁶⁸ Bu eserinde, Ahbârî ekole mensup alimleri Şîa'nın Haşeviyye'si olarak görmüş ve İmamî Şîliğin savunucusu oldukları iddiasını reddetmiştir.⁶⁹ Yine Müfîd'in gaybete ilişkin fikirlerinde akli esas alarak yazdığı ve gaybeti on maddede izah ettiği,⁷⁰ *el-Mesâilü'l-Aşera fi'l-Ğaybe*⁷¹ adlı eseri de, onun Mu'tezile'nin usûlünden etkilendiğini göstermesi açısından önemlidir. Müfîd'in ders aldığı Ebu'l-Ceyş el-Belhî'nin (öl. 367/977), Şîa içerisinde akli ön plana çıkararak ilk isimlerden Ebû Sehl Nevbahtî ve Bağdat Mu'tezilesinin önemli kelimcilerinden Kâ'bî'nin öğrencisi olduğu ve Müfîd'in eserlerinde, özellikle *Evâilü'l-Makâlât*'ta, Kâ'bî'nin görüşlerine çokça yer verdiği bilinmektedir.⁷² Bu bilgiler, onun Bağdat Mu'tezile ekolünün görüşlerinden etkilendiğini göstermektedir. Ayrıca Müfîd'in, Ebû Abdullah el-Basrî (öl. 369/979) ve Ali b. İsa er-Rummânî (öl. 384/994) gibi kişilerden ders almış olması⁷³ Basra Mu'tezilesinden de etkilendiğini göstermektedir.

4. Şîa'da Usûlî Düşüncenin Doğuşu

Şeyh Müfîd'in sistematize ettiği usûlî anlayış, yukarıda ifade edildiği gibi, temelde Mu'tezilî düşünce ile önemli ölçüde benzerlikler göstermektedir. Müfîd'in, adalet, aslah, lütuf ve hüsn-kubh gibi kelimâ meselelerde Mu'tezile ile aynı görüşleri ileri sürdüğü bilinmektedir.⁷⁴ Örneğin o, imametın gerekliliğine dair izahta bulunurken, Mu'tezile'nin aslah ve adalet prensibini kullanmıştır. Buna göre, Allah en iyiyi/aslahı yaratmak zorundadır ve insanların iyiliği adına onların lidersiz bırakılmaması için peygamberden sonra imamın var olması gerekir. Müfîd bunu, Allah'ın hikmetinin bir gereği olarak görmüş ve Mu'tezile'nin lütuf prensibi ile ilişkilendirmiştir.⁷⁵ Yine o, tevhid ve Allah'ın sıfatları hakkında da Mu'tezile'yi takip etmiştir.⁷⁶ Müfîd, özellikle Allah'ın sıfatlarına ilişkin görüşlerini ifade ederken, antropomorfist/mücessimî fikirlerle mücadele etmeyi de amaçlamıştır.⁷⁷ Yine o, bu düşünceden hareketle, Mu'tezile gibi ru'yetullah fikrinin de imkansız olduğu görüşünü benimsemiştir.⁷⁸ Diğer taraftan zikredilen görüş benzerliklerine ve hoca-öğrenci silsilesine rağmen Müfîd, Şîa'nın Mu'tezile'den etkilenmediği iddiasındadır.⁷⁹ Yine Müfîd'in Mu'tezilîlere yönelik

⁶⁸ Muhammed b. Nu'manî el-Ukberî Şeyh Müfîd, *Tashîhu İ'tikâdâtî'l-İmamiyye*, thk. Hüseyin Dergâhî (Tahran: Şubketü'l-Fikr, 2000), s. 27; Madelung, *Imamism and Mu'tazilite Theology*, 21.

⁶⁹ Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, 175.

⁷⁰ Bkz. Muhammed b. Nu'manî el-Ukberî Şeyh Müfîd, *el-Mesâilü'l-Aşera fi'l-Ğaybe*, thk. Şeyh Faris el-Hasûn, (Kum: 2005): Müfîd bu eserinde gaib imamın ölmediğini ispat etmek için, her dönemde bir imama ihtiyaç duyulması ve imamın günahsız olduğu doktrinini ön plana çıkarmıştır.

⁷¹ Bu eser *el-Fusûlü'l-Aşera fi'l-Ğaybe* ismiyle de bilinmektedir.

⁷² Bulut, *Şîa'da Usûlîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfîd*, 88.

⁷³ Bulut, *Şîa'da Usûlîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfîd*, 89, 93.

⁷⁴ Müfîd, *Evâilü'l-Makâlât*, s. 57-60.

⁷⁵ Bulut, *Şîa'da Usûlîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfîd*, 128.

⁷⁶ Müfîd, *Evâilü'l-Makâlât*, 51-54.

⁷⁷ Bulut, *Şîa'da Usûlîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfîd*, 224.

⁷⁸ Müfîd, *Evâilü'l-Makâlât*, 57.

⁷⁹ Müfîd, *Evâilü'l-Makâlât*, 39.

yazdığı bazı reddiyeler burada ifade edilebilir. Buna göre; *Nakzu Kitabi'l-Esam fi'l-İmame, Kitabu'r-Redd ale'l-Câhızı'l-Osmâniyye, Kitabu Nakzi Fazileti'l-Mu'tezile, Kitabu'n-Nakzi alâ Ebî Abdillah el-Basrî Kitabehû fi'l-Mut'a, Kitabu Nakzi'İmameti alâ Cafer b. Harb ve Kitabu'r-Redd ale'l-Cübbâî fi't-Tefsîr*⁸⁰ gibi eserler bunlardan bazılarıdır.

Şeyh Müfîd'in vefatından sonra, en iyi öğrencisi kabul edilen Şerif Murtaza, hocasının yerini almış ve Şîî kelamının önderliğini üstlenmiştir.⁸¹ O, Müfîd'in geliştirdiği usûlî anlayışı ilerletmiş, hocasına kıyasla daha rasyonalist bir anlayış benimsemiştir. Mesela o, Allah'ı bilmede aklı başlangıç noktası saymış ve itikadî meselelerin akıl olmaksızın bilinmeyeceği görüşünü savunmuştur.⁸² Yine Murtaza'nın lider olduğu dönem, Şîîlerin hadis karşıtlığında zirvede olduğu dönemdir. Murtaza'nın, fikhî meselelerde bile haber-i vahid ile amel edilemeyeceği hükmü,⁸³ o dönemdeki hadise yaklaşımın nasıllığıyla ilgili yeterince fikir vermektedir. Ayrıca onun dönemi, Şîa'da usûlî anlayışın zirveye ulaştığı dönem⁸⁴ olması hasebiyle de önemlidir.

Şerif Murtaza, hocası Müfîd gibi Mu'tezile ile ilişkiler kurmuştur. Müfîd'in daha çok Bağdat Mu'tezilîlerinden etkilendiği bilinmesine karşın, Murtaza'nın Basra Mu'tezilîlerinin, özellikle de Kâdî Abdülcebbar'ın (öl. 415/1025) tesirinde kaldığı söylenebilir.⁸⁵ Nitekim Şerif Murtaza'nın, Kâdî'den ders aldığı da rivayet edilmektedir.⁸⁶ Bu yüzden onun, Basra Mu'tezilesinin görüşlerine daha yakın olduğu ifade edilmiştir.⁸⁷ Onun bazı eserlerinde kullandığı planın bile Kâdî'nin eserleri ile benzeştiği söylenmiştir. Mesela Murtaza'ya nispet edilen *el-Mûlahhas fi Usûli'd-Dîn* ve bu eserin devamı kabul edilen *ez-Zehîra fi İlmi'l-Kelam* adlı eserlerde ele alınan konuların, sırası açısından Kâdî'nin *Muğni'si* ile önemli ölçüde benzerlik gösterdiği tespiti yapılmıştır.⁸⁸ Yine Şerif Murtaza'nın, Şîî kelamına yaptığı katkılardan dolayı, Mu'tezile'nin son temsilcilerinden Kâdî Abdülcebbar'ın muadili sayılması⁸⁹ da aralarındaki benzerliği göstermesi bakımından önemlidir. Şerif Murtaza'nın fikirleri Mu'tezile ile o kadar çok benzerlik göstermektedir ki; onun Mu'tezilî olup olmadığı bile tartışılmıştır. Birçok klasik kaynakta onun Mu'tezilî görüşlere meylettığı, bu görüşleri

⁸⁰ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali en-Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî* (Beyrut: Şirketü'l-A'lâmî, 2010), 381-384.

⁸¹ Daftary, *Şîî İslam Tarihi*, 95.

⁸² I.K.A. Howard, "Şîî Kelam Edebiyatı", çev. M. Ali Büyükkara, *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2/22-24 (1999/2), 225; Kartaloğlu, *Şerif Murtaza ve Şîî Usûlî Gelenekteki Yeri*, 161.

⁸³ Şerif Murtaza, *Resailü's-Şerif el-Murtaza*, haz. Seyyid Mehdi er-Recaî (Kum: Daru'l-Kur'ani'l-Kerim, 1405/1984), 2/30; H. İbrahim Bulut, "Şeyh Müfîd Hayatı ve Görüşleri", *Erken Dönem Şîî Düşünürler*, ed. a. mlf. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 167; Habib Kartaloğlu - Ziya Erdiç, "Şîî Usûlî Düşünce Açısından Şeyh Müfîd ile Şerif el-Murtaza Mukayesesi", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Bahar 2017), 157; Daftary, *Şîî İslam Tarihi*, 95.

⁸⁴ Mustafa Öz, "Şerif el-Murtaza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/587.

⁸⁵ Martin J. McDermott, *The Theology of al-Shaikh al-Mufid* (Beyrut: Daru'l-Meşrik, 1978), 5; Madelung, *Imamism and Mu'tazilite Theology*, 26.

⁸⁶ İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 117.

⁸⁷ Arslan, *İslam Düşünce Geleneğinde Şîa-Mu'tezile Etkileşimi*, 33.

⁸⁸ Arslan, *İslam Düşünce Geleneğinde Şîa-Mu'tezile Etkileşimi*, 55-57.

⁸⁹ Muhsin Emin, *A'yânu's-Şîa*, thk. Hasan Emin (Beyrut: Daru't-Teârif li'l-Matbuât, 1983), 8/214.

benimsediği, hatta Şîi Mu'tezilî olduğu ifade edilmiş olsa da⁹⁰ Şîi İmamî olduğu bilinmektedir.⁹¹ Onun kitaplarında kendi ashâbı ile Mu'tezile'nin görüşlerini ayırması ve *eş-Şafî fi'l-İmame* adlı Mu'tezilî görüşleri eleştiren eseri bu duruma delil teşkil etmektedir.⁹²

Şerif Murtaza'nın ölümünden sonra, İmamiyye Şîasının liderliğini, öğrencisi Ebû Cafer Tûsî (öl. 460/1067) üstlenmiştir. Tûsî, Şeyh Müfîd'den de dersler almıştır. Hatta onun Müfîd'in gözde öğrencilerinden olduğu ifade edilmiştir.⁹³ İmamîlerin temel kitapları kabul edilen Kütüb-i Erbaa'nın ikisi, *Tehzîbu'l-Ahkâm fi Şerhi'l-Mukni'a*⁹⁴ ve *el-İstibsâr*⁹⁵ Tûsî'ye nispet edilir.⁹⁶ Bu da onun, İmamiyye Şîası için çok önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Tûsî de hocaları Şeyh Müfîd ve Şerif Murtaza gibi usûlî yöntemi devam ettirmiştir. Ancak, onun fikirlerinde daha çok Müfîd'i takip ettiği söylenebilir. Mesela o, gaybet konusunda Müfîd gibi, aklî delillerle birlikte naklî delillere de önem vermiştir. Tûsî'nin genel olarak Şîi kelimasında mutedil bir tavır sergilediği ifade edilebilir.⁹⁷

Sonuç

Şîa ve Mu'tezile erken dönemde teşekkül etmiş olup, varlığını ve tesirini asırlar boyunca devam ettirmiş olan iki önemli mezheptir. Yapılan araştırmada bu iki mezhebin aralarındaki etkileşim fikrî ve siyasî çerçevede incelenmiştir. Özellikle Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat ekollerine ayrılmasından sonra, Bağdat kolunun imamet meselesi hakkında Şîa ile yakınlaştığı; bununla beraber, Şîa'da on ikinci imamın gaybetinin uzamasının zorunlu bir neticesi olarak imamın gaib oluşuna aklî izahlar getirme ihtiyacının, bu iki mezhep arasında bir yakınlaşmaya sebep olduğu ifade edilebilir.

Abbasî iktidarında mihne sürecinin son bulmasıyla Mu'tezile siyasî gücünü kaybetmiş, bunun neticesinde de birçok kişi mezhebini terk ederek farklı mezheplere yönelmiştir. Bu süreçte Mu'tezile'den ayrılıp Şîiliği benimseyenlerin de olduğu bilinmektedir. Özellikle bu isimlerin etkisi ile Şîa içerisinde aklîleşme eğiliminin başladığı söylenebilir. Mu'tezile ile Şîa'nın bazı fikirlerini bir araya getirmede Nevbahtîler ve İbn Kibbe öncülük etmiştir. Onlar Mu'tezile'nin akılcı tutumunu

⁹⁰ Ebû Abdullah Muhammed ez-Zehabî, *Mîzanu'l-İtidâl fi Nakd'ir-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beirut: Daru'l-Ma'rife, 1995), III/124; Ayrıca İbn Murtaza, Şerif Murtaza'yı Mu'tezile'nin on ikinci tabakasından saymaktadır. Bkz. İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 117.

⁹¹ Mehmet Zülfi Cennet, "Mezhebî Kimliğin Belirlenmesinde Algı Yanılması- Şerif Murtaza'nın Şîiliği ve Mu'tezilîliği", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (Ocak 2016), 41-42.

⁹² Cennet, "Şerif Murtaza'nın Şîiliği ve Mu'tezilîliği" 43-44.

⁹³ Howard, *Şîi Kelam Edebiyatı*, s. 225; Bulut, *Şîa'da Usûlîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfîd*, 109-110.

⁹⁴ Şeyhü't-Taife Ebû Ca'fer Tûsî, *Tehzîbu'l-Ahkâm fi Şerhi'l-Mukni'a*, thk. Ali Ekber el-Ğıfarî, Daru'l-Kütübü'l-İslamiyye, Tahran 1385/1965.

⁹⁵ Şeyhü't-Taife Ebû Ca'fer Tûsî, *el-İstibsâr fîmâ ihtelefe mine'l-Ahbâr*, thk. Ali ekber el-Ğıfarî, Daru'l-Hadis li't-tebeati ve'n-neşr, Kum 1380/1960.

⁹⁶ Ayrıca Bkz. İlyas Üzümlü, "Kütüb-i Erbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/4.

⁹⁷ Bulut, *Şîa'da Usûlîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfîd*, 111.

benimsemek suretiyle Şîa'yı antropomorfist düşüncelerden arındırmayı ve rasyonel bir mezhep haline getirmeyi hedeflemişlerdir.

Mezhebi rasyonel bir zemine çekmede önemli bir yere sahip olan Nevbahtîler ve İbn Kıbbe, aynı zamanda Şîa'nın gaybet doktrinini formülize etmede de etkili olmuşlardır. Özellikle Ebû Sehl Nevbahtî ve İbn Kıbbe, gaybetin uzamasıyla oluşan kaos ortamında getirdikleri aklî izahlarla halkın sorularını cevaplamaya öncülük etmişlerdir. Bu izahlar önceleri rivayet merkezli düşünceyi benimseyen Şîiler tarafından kabul görmese de, makul olmaları dolayısıyla halkın önemli bir kısmında karşılık bulmuştur. Nevbahtî ailesi ve İbn Kıbbe ile temelleri atılan usûlî düşünce sistemi, Şeyh Müfid tarafından sistemli hale getirilmiştir. Onunla birlikte Şîa içerisinde, dinî meselelerin izahında akıl ön plana alınmış ve bu düşünce tarzı, öğrencileri Şerif Murtaza ve Şeyh Tûsî gibi isimler tarafından devam ettirilmiştir. Akla Mu'tezile gibi vurgu yapan usûlîlerin görüşleri, zaman içerisinde Mu'tezilî görüşlerle aynîleşmiştir. Bu aynîleşmenin siyasî ve fikrî alanda olduğu ve Şîa'nın itikadî düşünce yapısını önemli ölçüde dönüştürdüğü görülmüştür.

Kaynakça

- Abdülhamid, İrfan. *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Amerrecî, Ahmed Şevki İbrahim. *el-Mu'tezile fi Bağdâd ve eseruhum fi'l-hayati'l-fikriyye ve's-siyasiyye*. Kahire: Mektebetü Madbûlî, 2000.
- Arpaguş, Hatice K. "Bağdat Mu'tezile Ekolü: Ka'bî Örneği". *Uluslararası İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selam) Uluslararası Sempozyum*. İstanbul: 2008.
- Arslan, Hulûsi. *İslam Düşünce Geleneğinde Şîa-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif el-Murtaza Örneği)*. İstanbul: Endülüs Yayınevi, 2017.
- Ay, Mahmut. *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezilizmin İktidar Mücadelesi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Bulut, Halil İbrahim. "Şeyh Müfid Hayatı ve Görüşleri", *Erken Dönem Şîî Düşünürler*. ed. a. mlf. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Bulut, Halil İbrahim. *Şîa'da Usûlîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Cârullah, Zühdî. *el-Mu'tezile*. Beyrut: el-Ehliyyetu li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1974.
- Cennet, Mehmet Zülfi. "Mezhebî Kimliğin Belirlenmesinde Algı Yanılması- Şerif Murtaza'nın Şîîliği ve Mu'tezilîliği". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1. Ocak 2016.
- Daftary, Farhad. *Şîî İslam Tarihi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Alfa Tarih, 2016.
- Demir, Habip. *Horasan'da Şîîlik İran'da Şîîliğin Tarihsel Kökleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.

- Demir, Osman. “Bağdat Mu'tezile Kelamcıları ve Dönemin Fikrî ve Siyasî Yapılanmasına Olan Etkileri”. *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selam) Uluslararası Sempozyum*. İstanbul: 2008.
- Emin, Muhsin. *A'yânu's-Şîa*. thk. Hasan Emin. Beyrut: Daru't-Teârif li'l-Matbuât, 1983.
- Eş'ari, Ebû'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve'htilafi'l-Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye, 1950.
- Goldziher, Ignaz. *İslam'da Fıkıh ve Akaid*, çev. İlhan Başgöz. Ankara: Ardiç Yayınları, 2004.
- Hakyemez, Cemil. *Bışr b. Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdat Ekolünün Doğuşu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Hakyemez, Cemil. *Şîa'da Gaybet İnanıcı ve Gaib On İkinci İmam*. İstanbul: İsam Yayınları, 2009.
- Hayyât, Ebu'l-Huseyin. *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Redd alâ İbni'r-Ravendiyyi'l-Mülhid*. thk. H. S. Nyberg. Beyrut: Mektebetü Dari'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1993.
- Hayyât, Ebu'l-Huseyin. *el-İntisar: Mu'tezile Müdafaası*. çev. Yüksel Macit. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Hıfzî, Abdüllatif b. Abdülkadir. *Te'sîru'l-Mu'tezile fi'l-Havaric ve's-Şîa esbabuhu ve mezahiruhu*. Cidde: Daru'l-Endelüsi'l-Hudarâ, 2000.
- Howard, I.K.A. “Şîî Kelam Edebiyatı”, çev. M. Ali Büyükkara, *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2/22-24 (1999/2), 206-226.
- Hussain, Jassim M. *The Occultation of the Twelfth Imam (A Historical Background)*. London: Muhammadi Trust, 1982.
- İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu Nehci'l-Belağa*. Beyrut: 1995.
- İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya. *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1960.
- İbn Nedîm. *Fihrist*. Beyrut: Daru'l-Marife, 1994.
- Kâdî Abdulcebbar. *Fadlu'l-İ'tizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid. Tunus: 1974.
- Kartaloğlu, Habib. - Erdinç, Ziya. “Şîî Usûlî Düşünce Açısından Şeyh Müfîd ile Şerif el-Murtaza Mukayesesi”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 10/1. Bahar 2017.
- Kartaloğlu, Habib. *Şerif el-Murtaza (ö. 436/1044) ve Şîî Usûlî Gelenekteki Yeri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Kasımî, Cemâleddin. *Târihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1979.
- Kummî, Sa'd b. Abdullah. Nevbahtî, Hasan b. Musa. *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırâk, Fırâku's-Şîa Şîî Fırkalar* çev. Hasan Onat vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Madelung, Wilferd. “Imamism and Mu'tazilite Theology”, *Le Shi'isme Imamite*. Paris: Presses Universitaires de France, 1970.
- Mcdermott, Martin J. *The Theology of al-Shaikh al-Mufîd*. Beyrut: Daru'l-Meşrik, 1978.
- Menâî, Aîşe Yusuf. *Usûlü'l-Akîde Beyne'l-Mu'tezile ve's-Şîati'l-İmamiyye*. Doha: Daru's-Sekâfe, 1996.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin. *Murâcu'z-Zeheb*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: 1958.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.

- Modarressi, Hossein. *Crisis and Consolidation in the Formative Period of Shi'ite Islam: Abu Ja'far Ibn Qiba Al-Razi and His Contribution to Imamite Shi'ite Thought*. Princeton: 1993.
- Murtaza, Şerif. *Resailü's-Şerif el-Murtaza*. haz. Seyyid Mehdi er-Recaî. Kum: Daru'l-Kur'ani'l-Kerim, 1405/1984.
- Nî'me, Abdullah. *Felâsifetü's-Şîa hayâtühüm ve ârâuhum*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1987.
- Necâşî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali. *Ricâlü'n-Necâşî*. Beyrut: Şirketü'l-A'lâmî, 2010.
- Öz, Mustafa. "Küleynî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002. 26/538-539.
- Öz, Mustafa. "Şerif el-Murtaza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010. 38/586-588.
- Sofuoğlu, M. Cemal. "el-Kâfi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001. 24/148.
- Şehristânî, Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faur. Beyrut: Daru'l-Marife, 1993.
- Şerif Murtaza. *Emali'l-Murtaza Ğuraru'l-Fevâid ve Duraru'l-Kalaid*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Daru İhyai Kütübi'l-Arabiyye, 1954.
- Şeybî, Kamil Mustafa. *el-Fikru's-Şiî ve'n-Nezâ'atu's-Sufiyye*. Bağdat: Mektebetu'n-Nehda, 1966.
- Şeyh Müfîd, Muhammed b. Nu'manî el-Ukberî. *Evâilü'l-Makâlât*. thk. Şeyh İbrahim el-Ensârî. Beyrut: Musannefâtu's-Şeyh Müfîd, 1993.
- Şeyh Müfîd, Muhammed b. Nu'manî el-Ukberî. *el-Mesâilü'l-Aşera fi'l-Ğaybe*, thk. Şeyh Faris el-Hasûn, Beyrut: Musannefâtu's-Şeyh Müfîd, 1993.
- Şeyh Müfîd, Muhammed b. Nu'manî el-Ukberî. *Tashîhu İ'tikâdâtü'l-İmamiyye*, thk. Hüseyin Dergâhî, Beyrut: Musannefâtu's-Şeyh Müfîd, 1993.
- Şeyh Saduk, İbn Babeveyh Kummî. *Risaletü'l-İ'tikâdâtü'l-İmamiyye (Şii-İmamiyye'nin İnanç Esasları)*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- Tritton, Arthur Stanley. *İslam Kelamı*. çev. Mehmet Dağ. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Tûsî, Şeyhü't-Taife Ebû Ca'fer. *el-İstibsar fîmâ ihtelefe mine'l-Ahbâr*. thk. Ali ekber el-Ğifarî. Daru'l-Hadis li't-tebeati ve'n-neşr. Kum 1380/1960.
- Tûsî, Şeyhü't-Taife Ebû Ca'fer. *Tehzîbu'l-Ahkam fi şerhi'l-Muknia*. thk. Ali Ekber el-Ğifarî. Daru'l-Kütübi'l-İslamiyye. Tahran 1385/1965.
- Uyar, Mazlum. "Gaybet Sonrası Şii Kelamın Teşekkülü ve Mu'tezile", *İslamiyat Dergisi*, 2/3, (Temmuz 1999), s. 153-170.
- Uyar, Mazlum. "İbnü'l-Cüneyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000. 21/5-6.
- Ümit, Mehmet. *Hicri Üçüncü Asırda Şii-Mu'tezilî İmamet Tartışmaları ve İskâfî'nin Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.

-
- Üzüm, İlyas. "Kütüb-i Erbaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003. 27/4-6.
- Watt, Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, 4. Bsk. t.y.
- ez-Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed. *Mîzanu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1995.